

І. П. Радомський, завідувач кафедри фізичного виховання та безпеки життєдіяльності навчально-наукового інституту права та психології Національної академії внутрішніх справ, кандидат педагогічних наук

ТЕОРЕТИЧНІ ПРОБЛЕМИ ПСИХОЛОГІЇ САМОРОЗВИТКУ ОСОБИСТОСТІ

Узагальнено основні напрями дослідження саморозвитку та виділено основні групи теоретичних проблем психології саморозвитку особистості.

Ключові слова: саморозвиток; розвиток; самовдосконалення; самозміни; самостворення; рушійні сили саморозвитку; потреба в самовдосконаленні.

Її різні аспекти саморозвитку досліджуються у психології розвитку, психології виховання і самовиховання, психології життєвого шляху, психології творчості та ін. Кожен з цих напрямів висуває своє трактування саморозвитку та розглядає його через певну предметну галузь. Однак якщо спробувати узагальнити основні напрями досліджень, то можна виділити основні групи теоретичних проблем психології саморозвитку особистості.

До першої групи належать питання сутності саморозвитку як феномена й як поняття психології.

Дискусійними є питання визначення поняття “саморозвиток” і його місце в понятійному апараті психології. Потребують розв’язання проблеми диференціації та зв’язку поняття “саморозвиток” із категоріями, що характеризують динамічний аспект психологічної реальності (розвиток, саморух, зростання, активність та ін.), категоріями групи “само-” (самоактуалізація, самореалізація, самопізнання, самовиховання та ін.). Пошук відповіді на перераховані запитання потребує проведення всебічного історико-теоретичного аналізу про зміст поняття “саморозвиток” у рамках різних течій психології, суміжних наук. У сучасній психологічній літературі термінологічні питання саморозвитку стають предметом обговорення в публікаціях І. Д. Егоричової, А. О. Деркача, І. Б. Дерманової, Л. А. Коростильової, Л. М. Куликової, Л. В. Килимової, Д. О. Леонтьєва, В. Г. Маралова та ін.

Ключ до визначення поняття “саморозвиток”, на нашу думку, у розв’язанні проблем сутності саморозвитку як феномена психологічної реальності, тому що в понятті “саморозвиток” зосереджені теоретичні уявлення про саме явище “саморозвиток”. Пізнання сутності

саморозвитку як психологічного феномена починається з вирішення питання про його онтологічний статус, який є спірним [1]. На наше переконання, розпочати вивчення сутності саморозвитку можливо лише тоді, якщо за основу дослідження взяти аксіоматичне припущення про існування саморозвитку. У такому разі притримуємось логіки Б. Д. Эльконіна, яку він застосовує, розв'язуючи проблему об'єктивації розвитку: "Усі психологічні теорії розвитку... виходили з того, що розвиток є" [2]. Грунтуючись на вірі допущення попередніх дослідників, Б. Д. Эльконін так формулює свою ціль дослідження: розвиток є, він виступає певним особливим буттям, і справа в тому, щоб це буття виділити та представити. За аналогією, якщо саморозвиток є, то окреслюється завдання виявлення таких якісно своєрідних рис, що дозволять визнати за саморозвитком статус самобутньої реальності, що якісно відрізняється від розвитку. Інакше кажучи, проблема сутності саморозвитку як психологічного феномена розкривається у питанні про атрибути саморозвитку. Виникає запитання. Які основні риси саморозвитку, що повною мірою передають повноту цього феномена й окреслюють його межі, можуть здійснити його диференціацію з іншими явищами, що вивчаються психологією, перш за все, розвитком?

У сучасних теоретичних концепціях саморозвиток постає як особливого роду діяльність (І. І. Чеснокова, Д. О. Леонтьєв, І. Д. Егоричева, Л. М. Куликова), режим життя (Б. Д. Эльконін), спосіб діяльності (Л. М. Куликова), стратегія життя (К. А. Абульханова-Славська), життєва орієнтація (О. А. Коржова). Якісна своєрідність саморозвитку, порівнюючи з розвитком, розглядається дослідниками в його довільному, усвідомленому, керованому особистістю характері. У процесі саморозвитку особистість виявляється як суб'єкт своїх якісних перетворень.

Друга група проблем психології саморозвитку стосується питань функції саморозвитку. До цієї групи належать проблеми спрямованості саморозвитку, ролі саморозвитку в життєвому шляху особистості, в розвитку індивідуальності. Перш за все, перед психологією стоїть завдання визначити конотацію саморозвитку, враховуючи, що теоретичні погляди дослідників саморозвитку не являються однорідними.

Одна група дослідників пов'язує саморозвиток із позитивними самозмінками. Саморозвиток наповнюється змістом, близькими такими поняттями, як особистісне зростання, самоудосконалення. Так, С. Л. Рубінштейн пов'язує саморозвиток зі "сходженням до себе-кращого"; К. А. Абульханова-Славська, А. О. Деркач ототожнюють саморозвиток зі самоудосконаленням; Л. М. Куликова розкриває саморозвиток особистості як служіння меті її максимального

духовного та діяльнісно-практичного самозбагачення і саморозгортання; О. О. Бодальов як синонім поняття “новостворення саморозвитку” використовує “прогрес розвитку”; І. Д. Егоричова називає саморозвиток діяльністю, метою якої являються позитивні самозміни особистості в напрямку свого ідеального “Я”. Однак такий підхід не може пояснити феномени, коли людина змінює себе в напрямку, який ні вона, ні суспільство не вважають близьким до ідеалу. У дослідженнях А. О. Реана показано, що об’єктом саморозвитку можуть виступати соціально та психологічно непродуктивні, неефективні якості [3].

Тому друга група вчених наполягає, що саморозвиток – це процес самозмін, який може мати як позитивний, так і негативний для особистості та соціуму характер (Л. М. Куликова, В. Г. Маралов, А. О. Реан та ін.) саморозвиток у такому разі постає як процес нейтральний за змістом, як якісний саморух із незаданим вектором. Зерно цієї думки висловлено В. Г. Мараловим: “Одиницею аналізу саморозвитку являється самопобудова особистості в кожний конкретний момент часу по відтворенню, покращенню або погіршенню себе” [4].

Щодо бачень авторів про напрям саморозвитку міняються й уявлення про його функції. У позитивному ключі саморозвиток постає як інструмент самостворення, самопобудови особистості. Напрямок таких самозмін може бути названо ідеальне “Я” як втілення устремління особистості, що відповідають соціальним очікуванням і соціально схвалюваним моделям ідеалу людяності. У нейтральному ключі саморозвиток є інструментом якісних самозмін у напрямку альтернативного “Я” (термін О. Ф. Рибалко і Л. О. Рудкевича) [5]. Тоді саморозвиток трактується як рух до альтернативного майбутнього, бажаного майбутнього, а воно, у свою чергу, може бути як позитивним, так і негативним.

Третя група питань стосується різноманітних аспектів проблеми генезису саморозвитку. Під час постановки проблем такої групи саморозвиток подається за двома тлумаченнями: як акт якісних довільних самозмін; як ряд таких актів, що переростають в цілісний процес “довжиною в життя”, у спосіб існування, у стратегію життя. У результаті двоякого трактування предмета дослідження можна виділити два основних генетичних аспекти проблеми саморозвитку: актуалгенетичний та онтогенетичний.

Актуалгенетичний аспект охоплює питання закономірностей, факторів і детермінант породження одиничного акту саморозвитку – *per se*, ставить перед дослідниками завдання розкрити механізм цього акту. Головне питання, що виникає під час дослідження генезису саморозвитку, – як можливий саморозвиток? Саморозвиток – це

розвиток себе, який я сам здійснюю. Однак у психологічній літературі не коментується, як це можливо. Що конкретно, які психологічні структури ховаються за поняттями “сам” і “себе”? Як можливо, щоб особистість керувала своїм розвитком? Які психологічні утворення забезпечують це управління?

Потребує вирішення і питання про те, які рушійні сили саморозвитку. У концепції становлення потреб В. А. Іваннікова [6] (в руслі екзистенційного підходу), потреби людини породжуються відносинами, що здійснюються в певному контексті буття людини. Значить, щоб у людини з'явилась потреба до вдосконалення, у неї мають бути певні відносини з самою собою. Якщо допустити, що у людини є певний простір (контекст) відносин з самим собою, то виникають такі запитання. Якого вони мають бути змісту, щоб виникла потреба до самовдосконалення? Чому має вірити людина, щоб для неї було життєво важливо витратити зусилля на те, щоб ставати ліпше себе сьогоднішнього?

На бачення соціальної психології, боротьба і конкуренція змушують людей розвиватись. Вважається, що процесу саморозвитку людини відповідає відповідна потреба – потреба в самовдосконаленні (А. Маслоу, К. Роджерс, Р. Мей та ін.). Відповідно до діалектичних позицій, людині властиві два протилежні устремління: до руху та до нерухомості (статичності) або, в інших термінах, до змін і незмінності. Боротьба цих протилежностей і породжує розвиток. Але питання залишається: чи є у людини прагнення до змін, і, тим більше, до самозмін? Бути не гірше інших, бути ліпше інших – сильні соціально детерміновані мотиви розвитку. Чи володіє мотив “стати краще себе” достатньою для самозмін рушійною силою? Суттєвим внеском у розроблення окреслених проблем можна вважати дослідження Ю. В. Мокерової [7], в якому авторка розкриває питання змісту, механізму реалізації та генезису потреби в саморозвитку.

Нерозв'язаною також постає проблема функції рефлексії в саморозвитку. Загальне місце займає твердження, що рефлексія, самосвідомість відіграють ключову роль в забезпеченні саморозвитку. Як наприклад, указує Д. О. Леонтєв, “...людина може вийти в режим самодетермінованості, включивши рефлексивну свідомість” [8]. Однак, використовуючи метафору гештальта, подібні “включення” виявляються тільки окремими фігурами на фоні інших режимів функціонування психіки людини. Значить, виникає запитання: де місце рефлексії у процесі саморозвитку? Що саме має усвідомлювати людина в собі, щоб актуалізувати процес саморозвитку? Який комплекс усвідомлюваного змісту “Я” є необхідним і достатнім для забезпечення саморозвитку?

Онтогенетичний аспект стосується питань виникнення, становлення, трансформації саморозвитку як цілісної стратегії життєвого шляху. Під час виявлення загальних закономірностей генезису саморозвитку дослідниками вивчається питання про онтогенетичні межі саморозвитку: коли, на якому етапі онтогенезу можна говорити про здатність людини здійснювати саморозвиток як цілеспрямовані, самостійно організовані самозміни? У психології розвитку прийнято вважати, що періодом розвитку особистості, з якого стають можливими усвідомлені самозміни, є підлітковий вік (В. Г. Маралов, О. Ф. Рибалко, В. І. Слободчиков, Г. А. Цукерман та ін.). Однак здатність до саморозвитку готується всією попередньою історією становлення особистості. Тому окреслюються проблеми виявлення тих трансформацій, які проходить саморозвиток із ранніх етапів онтогенезу. В сучасній психологічній літературі, присвяченій цій низці питань, можна виділити публікації Л. М. Куликової, В. Г. Маралова, В. І. Слободчикова, в яких найбільш повно системно обговорюється проблема періодизації саморозвитку. Важливим є дослідження О. М. Ларіної [9], в якому авторка запропонувала теоретико-методологічну модель формування здатності до саморозвитку, а також її психолого-педагогічне наповнення та технологію впровадження в педагогічний процес.

В онтогенетичному ключі інший ракурс набуває проблема співвідношення розвитку і саморозвитку. Якщо у проблемі суттєвим є питання самотутності саморозвитку, критеріїв, що здатні відділити саморозвиток як самостійний феномен, з генетичних позицій важливо визначити, як розподіляються ролі розвитку та саморозвитку протягом життєвого шляху особистості. Незрозумілим залишається як співвідносяться ці два процеси. Чи являються вони двома способами руху особистості, постійно співіснуючими та взаємодоповнюючими? Чи це два етапи якісно різних типів змін, що являються самодостатніми та змінюють один одного на життєвому шляху? В теорії індивідуальності Б. Г. Ананьєв проводив ідею про онтогенетичний перехід особистості від позицій об'єкта до позиції суб'єкта власного розвитку, від управління розвитком у процесі виховання до самоуправління своїм розвитком через створення середовища власного розвитку і роботу внутрішнього світу особистості. Ця думка простежується в сучасних дослідженнях саморозвитку. Однак з точки зору типологічного підходу (К. А. Абульханова-Славська) на життєвому шляху особистості може бути зазначено переважання двох типів життєвої стратегії особистості – стратегії пристосування та стратегії самовдосконалення, які можна диференціювати за рівнем вияву саморозвитку. Людина може почати вибудовувати себе відповідно до обраних цілей ще в дошкільному віці, а може, так і ніколи не стати суб'єктом свого розвитку. На бачення В. І. Слободчикова та Г. А. Цукермана [10], дійсним суб'єктом довго, а

волі й усе життя людини є та спільність до якої вона належать. Цей феномен виділяє проблему виявлення факторів, які здійснюють стимулюючий або, навпаки, пригнічуючий вплив на становлення саморозвитку як життєвої стратегії особистості. Розв'язання цієї проблеми значуще не тільки з теоретичних бачень. Знання генетичних механізмів саморозвитку дозволяє вирішити питання про способи організації середовища, що спонукає саморозвитку людини. Сутність саморозвитку не дозволяє розглядати можливості його формування або корекції "ззовні". Однак завдання мікро- та макросередовища у становленні саморозвитку може полягати в актуалізації, стимулюванні підтримці саморозвитку, що потребує напрацювання адекватної системи методів на основі теоретичних уявлень про саморозвиток особистості.

Список використаних джерел

1. Щукина М. А. Об онтологическом статусе саморазвития личности / М. А. Щукина // Вопр. психологии – 2007. – № 4. – С. 107–115.
2. Эльконин Б. Д. Психология развития : учеб. пособие / Эльконин Б. Д. – М. : [б.в.], 2001. – С. 5.
3. Деркач А. А. Акмеологическая культура личности: содержание, закономерности, механизмы развития / А. А. Деркач. – М., Воронеж. : [б.в.], 2006.
4. Маралов В. Г. Основы самопознания и саморазвития : учеб. пособие / Маралов В. Г. – М. : [б.в.], 2002. – С. 80.
5. Рыбалко Е. Ф. Становление индивидуальности / Е. Ф. Рыбалко. // А. Рудкевич // Онтопсихология / [под. ред. А. А. Крылова, Е. Ф. Рыбалко]. – М. : [б.в.], 2003. – С. 254–262.
6. Иванников В. А. Анализ потребностно-мотивационной сферы с позиций теории деятельности / В. А. Иванников // Мир психологии. – 2003. – № 2 – С. 139–145.
7. Мокерова Ю. В. Противоречия становления потребности саморазвития личности в современных условиях: социологический анализ : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. социол. наук / Мокерова Ю. В. – Екатеринбург, 2006. – 24 с.
8. Леонтьев Д. А. Неклассический вектор в современной психологии / Д. А. Леонтьев // Теория и методология психологии: Постнеклассическая перспектива / [отв. ред. А. Л. Журавлев, А. В. Юревич]. – М. : [б.в.], 2007. – С. 89.
9. Ларина Е. Н. Психологические условия формирования способности к саморазвитию у старших подростков : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. психол. наук / Ларина Е. Н. – Самара, 2007. – 24 с.
10. Слободчиков В. И. Интегральная периодизация общего психического развития / В. И. Слободчиков, Г. А. Цукерман // Вопр. психологии. – 1996. – № 5. – С. 38–50.